

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.24.008.20755>

IZABELA LIS-WIELGOSZ <https://orcid.org/0000-0001-8612-1118>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

SZKOŁA RACZAŃSKA W SŁUŻBIE DAWNYCH TRADYCJI I WARTOŚCI

THE SCHOOL OF RAČA IN THE SERVICE OF OLD TRADITIONS AND VALUES

Streszczenie

Artykuł podnosi problem trwałości i ciągłości tradycji piśmienniczej, literackiej oraz kulturowej na ziemiach serbskich i terenach przez Serbów zasiedlonych na skutek migracji – Wielkiego Exodusu (*Velika Seoba Srba*) 1690 roku. Rozważania koncentrują się na niewielkim, lecz bardzo wpływowym, środowisku mnichów raczańskich, którego wysiłki na rzecz podtrzymania i ocalenia dawnych (średniowiecznych) tradycji i wartości znacząco wpłynęły na periodyzacyjny model kultury i literatury serbskiej, a czas działalności raczan – zwłaszcza na uchodźstwie (na obszarze południowych Węgier) – uznać należy za okres pielęgnowania dawnych (średniowiecznych) wzorców i jednocześnie powolnej preorientacji kulturowej i wkraczania na ścieżkę nowożytności. Refleksja dotyczy zatem kwestii trwałości epoki serbskiego średniowiecza i tzw. okresu przejściowego (czasu paralelnie rozwijającej się literatury średniowiecznej, literatury barokowej, zawierającej wzorce zarówno postbizantyjskiej literatury średniowiecznej, jak i nowe – oparte o model syntezy średniowiecza i renesansu baroku polsko-ukraińskiego, a także literatury barokowo-oświeceniowej), nade wszystko zaś przypomina o losach, wielkiej roli i wkładzie w dziedzictwo kulturowo-społeczne (szczególnie piśmiennicze i literackie) nieformalnej, lecz wpływowej szkoły raczańskiej, zwykle marginalizowanej, z rzadką eksponowaną w opracowaniach i dyskusjach naukowych.

Abstract

This article raises the question of durability and continuity of writing, literary and cultural tradition in the Serbian lands, and territories settled by the Serbs due to the Great Migrations (*Velika Seoba Srba*) in 1690. The considerations focus on a small, but very influential milieu of monks of the Rača Monastery. Their efforts to sustain and save old (medieval) traditions and values significantly affected the model of periodisation of Serbian culture and literature. Time of the Rača monks' activity – especially in exile (in territories of Southern Hungary) – should be considered as a period of fostering old (medieval) patterns, and simultaneously a period of slow cultural pre-orientation and entering into the path to the modern period. Thus the reflection focuses on the issue of durability of the Serbian Middle Ages and so called transitional period but, first of all, the paper emphasises crucial historical facts, the great role, and contribution to cultural-social (and especially writing and literary) heritage by the informal but influential School of Rača which is usually marginalised, rarely exposed in academic studies and discussions.

Słowa kluczowe: szkoła raczańska, tradycja piśmiennicza, tradycja kulturowa, ciągłość, serbskie średniowiecze, czas przejściowy

Keywords: The School of Rača, writing tradition, cultural tradition, continuity, Serbian Middle Ages, transitional period

Rozważania na temat szkoły raczańskiej, nieformalnej w sensie instytucjonalnym, lecz wpływowej i znaczącej dla rozwoju, kontynuacji i trwałości serbskiego systemu literackiego i kulturowego, spowadzać się muszą do przypomnienia losów i dzieła tego środowiska, często marginalizowanego w opracowaniach naukowych, a jednocześnie muszą one podnieść problem o wiele ważniejszy, a mianowicie związaną z działalnością tej grupy kwestię umownego podziału na epoki – w tym przypadku długiego średniowiecza i okresu preorientacji serbskiej literatury i kultury, powolnego zwrotu ku nowożytności.

Refleksja naukowa obfituje w różnorodne stanowiska wobec serbskiego schematu periodyzacyjnego, zwłaszcza temporalnych ram średniowiecza, które zdają się trudne do ustalenia, przy czym rzecz tu nie tyle o wyznaczeniu początku epoki, ile – jak zauważa Đorđe Trifunović – jej końca, „obfitującego w filologiczny i literacki materiał”¹. Wśród badaczy wciąż nie ma zgody co do finalnego czasu, a dyskusja zwykle koncentruje się na drugiej połowie szesnastego stulecia oraz dwóch kolejnych – siedemnastym i osiemnastym. W odniesieniu do tego czasu większość operuje pojęciem „czas przejściowy”, a za moment zwrotny uznawany jest zwykle

¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд, Филип Вишњић, 1994, s. 53 (jeśli nie podano inaczej, tłum. ILW).

Велики Exodus (*Velika Seoba Srba*) 1690 р.² Истине теж опине ситуујуће епоке бароку у схематичном периодизацијном јуџ у седемнастом сталециу, форсујуће јеј истине мико неџаистнениа ренесансу у литературсе и културсе старосербске, промујуће нову епоку јако довод на „еуропејскоћ” (уцивилување)³. Трафних усталењ доконећ Трифунувић, ктору стадиум прејсциове упатрује допиро у творчосци Гаврила Стефановица Венкловица (звјузанеко зе средовишкеем рачањским), зврацајуће уваге на овецену жувотноћ давних традицији и вредности, подкрећлајуће неизмениоћ практикы преписування ксиаг, постваваниа текстов у језуку сербскословинаским. Бадач подноси проблем прејсциовосци од стареко до новеко моделу културы и литературсе, слусрне wskazујуће на змиерчх розвоју великих гатунков литеракких (сщеголне хагиографичних и гимнографичних), лецх једночасне експонујуће далсу розвоју wielu инних давних гатунков и форм, јако чохбу тзв. записов и написов, бедућех „бардией припомиение стареко ниџ творение новеко”⁴. Речез јасна не свиачез то о герметичносци сербскего систему културовеко и литераккего, цаљковитеј одпорносци на змиану, кторе з часем зачинају у ним зачохдић, звласчза по 1690 р. Подобну опину сформуловал Димитрије Богданувић, ктору узнал ту дату за своисту цезуру у розвоју сербскеј културы и литературсе, а једночасне акцентовал трвалоћ давних традицији и вредности, призоулујуће мижду инними школу рачањску јако групу творцов у дуеј миезе виерних средновековним взорцом⁵. Додаћ налезу, же wielu бадачзу увыдатниа ролу теко власне средовишка у контексци цаглюсци, жувотносци старосербскего моделу културовеко и систему литераккего, а змиан упатрује звыкле у dzieлах Гаврила Стефановица Венкловица (уцнниа Кипријана Рацанина), приписујуће теку аутору подвојну – средновековну и новоужытну – тоџсамосћ творчу⁶.

² Vide П. Поповић, *Преглед српске књижевности. Стара књижевност. Народна књижевност. Дубровачка књижевност*, Београд, Штампарија Давидовић, 1909; Idem, *Југословенска књижевност као целина*, „Глас Српске Краљевске Академије” 1922, књ. 104, ss. 7–21; С. Новиковић, *Историја српске књижевности*, 2 изд., Београд, Државна Штампарија, 1871, s. 169.

³ Vide М. Павић, *Историја српске књижевности бароковног доба*, Београд, Нолит, 1970. О певних впливах, тенденцијх, елементх и стратегијх бароковних у литературсе сербскеј моџна мовић у одниесениу до XVIII в.; vide Ј. Романовска, *Полско-украјинско-росујске контексты поезији метафизичнеј сербскего бароку*, Краков, Scriptum, 2022.

⁴ Ђ. Трифунувић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњеко века. Записи са предавања*, Београд, Филолошки Факултет, 1976, ss. 152–155; Idem, *Стара српска...*, op. cit., s. 72.

⁵ Д. Богданувић, *Стара српска књижевност*, Београд, Досије, 1991, ss. 113–114.

⁶ Vide Ђ. Трифунувић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњеко века...*, op. cit., ss. 152–155. Т. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1905, s. 2; Ј. Деретић, *Кратак историја српске књижевности*, Београд, Београдски Издавачко-Графички Завод, 1990, ss. 65–74; А. Наумов, *О „пошљедњим временима” старе српске књижевности*, Београд, МСЦ Филолошком факултету, 1980 (Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 8), s. 31.

Grupa twórców raczańskich uznawana jest więc za czytelny znak trwałości średniowiecznej tradycji kulturowej (piśmienniczej/rękopiśmiennej, literackiej i ikonograficznej), szczególnie w okresie uchodźstwa, gdy działa ona na terenach węgierskich, w Szentendre, a potem w monasterze Beočin. Temu właśnie środowisku przypisuje się zasługi w pielęgnowaniu, przechowaniu dawnych tradycji i wartości, co też skutkowało stosunkowo długim trwaniem starserbskiego modelu kulturowego i systemu literackiego, choć i ono – w osobach wychowanków – z czasem uległo pewnym wpływom. Rzecz można, że od lat dwudziestych osiemnastego stulecia działalność środowiska raczańskiego rozwija się paralelnie do coraz wyraźniejszego w literaturze zjawiska asymilacji barokowych wzorców polsko-ukraińsko-rosyjskich, a przy tym wzory te zaczynają ujawniać się także w twórczości niektórych raczan.

Raczenie posiadają stosunkowo długi rodowód, bo ich działalność rękopiśmienna sięga prawdopodobnie już połowy szesnastego stulecia, choć informacje o początkach są raczej skąpe i dość niejasne, stąd w refleksji naukowej istnieje wiele różnych hipotez. Niektórzy badacze wiążą tę grupę z bardzo aktywnymi wówczas owczarsko-kablarskimi ośrodkami⁷, lecz większość skłania się ku tezie o wzrastającej w tym czasie mobilności mnichów, powodowanej dramatycznymi doświadczeniami pod jarzmem tureckim, a w wielu przypadkach zniszczeniem kolejnych drukarni – przy monasterze Rujno, Milešewa czy Gračanica⁸. Schronieniem dla zbiegów miał się stać właśnie monaster Racza (Rača), w którym możliwe było wznowienie pracy skryptoryjnej, a w którym z czasem został zainicjowany projekt kontynuacji piśmienniczych, literackich i artystycznych tradycji słynnego środowiska mnichów z monasteru Manasija, tworzącego szkołę resawską⁹. Na wzór swych poprzedników mnisi raczańscy podjęli się trudu przepisywania i zdobienia rękopisów oraz ksiąg rękopiśmiennych. Szczyt rozwoju raczańskiego skryptorium miał miejsce w siedemnastym stuleciu, co potwierdza wiele przepisanych rękopisów, jak chociażby monasterski *Synodikon* w 1616, *Synaksarion* w 1623, *Psalterz* w 1642, *Służebnik* w 1644, poświęcone św. Piotrowi z Korišy teksty (żywot i służba) w 1668, *Stichologion* z 1671, *Apostoł* w 1676, *Trebnik* w 1692, *Psalterz* w 1693, *Typikon* w 1698, *Mineja Świąteczna* w 1699 r. itd.¹⁰ Ośrodek niezwykle prężnie działał, a grupa mnichów kopistów

⁷ Vide K. Шкорић, *О Рачи и Рачанима*, [w:] *Стихологија Кипријана Рачанина*, ред. В. Јерковић, Нови Сад, Библиотека МС, 1996, s. 18; М. Харисијадис, *Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор” 1969, књ. 35, св. 3–4, с. 37, нап. 6.

⁸ Vide Đ. Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svjetlost, 1952.

⁹ Vide Д. Страњаковић, *Манастир Рача*, „Братство” 1930, бр. 24, ss. 77–78.

¹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1902 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. 1), бр. 1142, 1354, 1383, 1636, 1710, 1658, 1976, 1977, 2051, 2054.

i iluminatorów znacząco się rozrosła, co potwierdził na przykład turecki podróżnik Evliya Çelebi, który, przemierzając Bałkany w pierwszej połowie siedemnastego stulecia, zawitał także do raczańskiego monasteru. Odnotował m.in. wielką liczbę pracujących nad księgami, pozostawiając informację o trzystu tamtejszych mnichach¹¹. W kilka dekad później, na skutek tragicznej wojny austriacko-tureckiej (1683–1699), monaster został zrujnowany, a raczańscy mnisi udali się na północne ziemie, w okolice Fruskiej Góry (Fruška Gora), potem wielu z nich dołączyło do masowego wychodźstwa Serbów pod przewodnictwem patriarchy Arsenija III Crnojevicia na tereny południowych Węgier. W nowej sytuacji, na obczyźnie, wznowili swoją działalność, najpierw w Szentendre, a potem w monasterze Beočin. To właśnie w węgierskim mieście, leżącym w pobliżu Budy i Pesztu, powstała pracownia, której niekwestionowanym liderem stał się Kiprijan Račanin, inicjator wielu projektów piśmienniczych, literackich i artystycznych, zagorzały obrońca staroserbskiego dziedzictwa, kontynuator dawnych (średniowiecznych) tradycji i wartości, nauczyciel Gavriła Stefanovicia Venclovicia, uchodzącego za ostatniego średniowiecznego twórcę i pierwszego nowożytnego autora¹².

Mając na uwadze relatywnie długotrwałą działalność i liczebność środowiska raczańskiego, poświadczaną choćby przez Çelebiego, należy przyznać, że w świadectwach piśmienniczych i tekstach literackich, a więc i na kartach historii, przetrwało niewiele imion kopistów i twórców, bo poza wspomnianym Kiprijanem i jego uczniem Vencloviciem znani są jedynie: Jerotej, Hristofor, Visarion, Simeon, Silvestar, Prohor, Arsenije, Isak, Josif, Maksim, Kirijak, Grigorije i Teodor. Przepisywali oni teksty liturgiczne i literackie, zdobili rękopisy i księgi rękopiśmienne, a niektórzy z nich stworzyli zupełnie oryginalne dzieła, w niektórych przypadkach ujawniające barokowe wzorce, jednakże w dużej mierze utrzymane w duchu dawnych tradycji i wartości.

Swoistą sygnaturą szkoły raczańskiej jest kontynuacja tradycji przepisywania rękopisów i ksiąg rękopiśmiennych, a na gruncie tej podstawowej działalności rozwija się też inna dawna tradycja, a mianowicie raczanie pozostają wierni praktyce śladu pisarskiego, wpisując się w system – literaturę krótkich form (często wysokoartystycznych literackich i gatunkowo odrębnych tekstów), czyli *zapisów*, które poza swoją prymarną kolofoniczną funkcją stanowią odrębne mikroteksty, pozostające w służebnej roli wobec tekstu głównego, a jednocześnie posiadające własną, stałą

¹¹ Vide *Путонис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку*, прев. Д. Чохаџић, „Споменик” 1905, књ. 42, други разред 37, ss. 1–34; Evlijā Čelebī, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, прев., uv. i kom. Н. Šabanović, Sarajevo, Veselin Masleša, 1979.

¹² Vide J. Скерпић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, Издавачка Књижарница „Напредак”, 1923, ss. 161–162.

strukturę i wartość przekazu¹³. Sporządzone/podpisane przez raczan *zapisy* pochodzą głównie z siedemnastego stulecia, a ich największa liczba z okresu wojny austriacko-tureckiej. Wszystkie one stanowią wartościowe poświadczenia żywotności tradycji piśmienniczej, szczególnie dowód trwałości wzoru kultury, nade wszystko zaś świadectwa historii, tragicznego czasu tureckiej okupacji i losu serbskiej wspólnoty. Na korpus raczańskich *zapisów* składają się zarówno teksty o dość prostej strukturze i skromnym przekazie – np. „Ten Stichologion napisany został ręką wielce grzesznego i maluczkiego wśród mnichów Hristofora hieromnicha Račanina, z polecenia i na koszt Prochora hieromnicha Račanina, w roku 7179, krąg słońca 18, księżycyca 16” – jak też teksty rozbudowane, zawierające utrwalone w średniowiecznej literaturze koncepcje ideowe, konstrukcje wyrażeniowe, nierzadko posiadające wysoki ładunek emocjonalny i potencjał komunikacyjny, np.:

Och! Jakież wtedy wstrząsy i nawałnice na ziemi chrześcijańskiej! Biada, biada, wtedy to za Bożym przyzwoleniem przepędził cesarz niemiecki nieprawego i niegodziwego księcia Amira, mianowicie sułtana Mehmeda, i gonił go do Konstantynopola, i wielu rozgromił i złupił na Wschodzie, Północy i Południu. Biada, wtedy popadło w ruinę wiele monasterów i w ogniu spłonęły 4 ławy: Hopovo, a też Mileševa, Rača i Ravanica. I w tych miejscach wielu mnichów mękę od miecza przyjęło. W roku 7190 (?) [powinno być 7196] od wcielenia Chrystusa 1688¹⁴.

Pióro raczan nie ograniczało się do wzbogacenia korpusu marginaliów. Grupa ta wydała bowiem wiele oryginalnych dzieł, choć po prawdzie niektóre z nich budzą pewne wątpliwości, co do tego, czy są napisane, czy tylko przepisane, lecz zważywszy na obecność w nich szeregu charakterystycznych oraz nowych elementów zarówno w sferze ideowej, jak też językowej, można je traktować jako nowo skomponowane utwory. W tym zakresie na szczególną uwagę zasługuje działalność Kiprijana Račanina, który przepisał oraz iluminował wiele tekstów liturgicznych, hagiograficznych (poświęconych serbskim świętym: Simeonowi, Sawie, Stefanowi Dečanskiemu, Lazarowi, Maksimowi Brankoviciowi), a jednocześnie stworzył dzieła całkiem oryginalne. Należy przy tym zaznaczyć, że autorstwo niektórych zostało mu błędnie przypisane, a przykładem jest tu *Elementarz (Bukvar)* z 1717 r., sporządzony na wzór ruskiego tekstu z 1701 r., składający się z utworów cerkiewnych oraz dydaktycznych maksym i przysłów, zawierający nawet pierwsze próby metryczne w serbskiej literaturze¹⁵. Stosunkowo długo panowało przekonanie o autorstwie

¹³ Vide V. Ђоровић, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Београд, СКА, 1938; I. Petrov, *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.

¹⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски...*, бр. 1658, 1895.

¹⁵ Rękopis *Elementarza* jest w zbiorach Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (nr 141); С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, „Гласник Српског Ученог Друштва” 1872, књ. 34, ss. 58–85.

Kiprijana, choć już dzisiaj – po wnikliwych badaniach i analizach stylistycznych – za faktycznego twórcę tego dzieła jest uznawany jego uczeń – Gavriło Stefanović Venčlović¹⁶. Przypisywane jest także Kiprijanowi autorstwo, przynajmniej w części, zbioru tekstów hagiograficznych i hymnograficznych poświęconych serbskim świętym, tzw. *Sabornika* z 1691/1692 i 1694 r., a także *Hirmologionu*, znanego jako *Stihologija*, powstałego między 1706 a 1711 r.¹⁷ Obie kolekcje tekstów są bogato zdobione, znajdują się w nich miniatury, np. Łukasza Ewangelisty, króla Dawida czy Chrystusa, według niektórych badaczy noszące już ślady środkowoeuropejskiej (barokowej) ikonografii. Natomiast same teksty są wyraźnie utrzymane w duchu średniowiecznej tradycji piśmienniczej/literackiej, a pewne odmienności, głównie ortograficzne, najprawdopodobniej wynikają z wykorzystanego ruskiego wzorca¹⁸.

Poza wspomnianymi dziełami, zachowującymi dawne strategie literackie i środki wyrazu, w środowisku raczańskim powstają również bardzo oryginalne kompozycje, w jakiejś mierze już łączące średniowieczną i nowożytną tradycję. Przykładem może tu być, napisane w dialekcie ekawskim z elementami języka serbskosłowiańskiego, dzieło Jeroteja Račanina pt. *Pielgrzymowanie do miasta Jeruzalem (Путьшаствие къ граду Јерусалиму)* z 1727 r., które posiada wyraźne cechy średniowiecznego gatunku *putašastvije/hoždenije* (wywodzącego się z greckich przewodników dla pielgrzymujących, tzw. *proskynetarionów*), lecz nosi już też pewne znamiona nowożytnych dzienników podróży¹⁹.

Wreszcie należy zwrócić uwagę na związanego z raczanami, ważnego, choć wciąż kontrowersyjnego pod względem twórczej tożsamości, Gavriła Stefanovicia Venčlovicia. Po Wielkim Exodusie 1690 r. znalazł się on w Szentendre, gdzie dołączył do serbskich twórców skupionych wokół Kiprijana Račanina, i właśnie to środowisko miało na niego zasadniczy wpływ. Jego dzieła tworzą obszerny korpus (ok. 20 tys. stron rękopisu)²⁰, interesujący chociażby ze względu na dwujęzyczność tekstów –

¹⁶ Љ. Васиљев, *Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венчловића*, „Археолошки Прилози” 1997, бр. 19, ss. 219–232.

¹⁷ Рękopis *Sabornika* znajduje się w zbiorach Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (nr 142), a rękopis *Hirmologionu* w zbiorach Biblioteki Macierzy Serbskiej (sygn. RR II/8); vide И. Веселиновић, *Стихологија Кипријана Рачанина*, „Сентандрејски Зборник” 1987, бр. 1.

¹⁸ Д. Грбић, *Основне ортографске одлике Стихологије Кипријана Рачанина*, [w:] *Стихологија Кипријана Рачанина*, Београд, Библиотека МС, 1987, ss. 111–121.

¹⁹ Рękopis tekstu nie zachował się, fragmenty zostały opublikowane m.in. przez P. Stamatovicia w czasopiśmie „Serbska Pčela” z 1841 r.; vide М. Стефановић, *Путонис као књижевна врста*, „Књижевна Историја” 2010, бр. 140/141, ss. 111–120.

²⁰ Vide Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, „Гласник СУД” 1872, бр. 34; Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Београд, СКА, 1901 (Збирка СКА); Ј. Деретић, *Мистификације око Венчловића и старе поезије*, „Књижевна историја” 1972, бр. 16, ss. 705–722; Гаврил Стефановић Венчловић, *Црни биво у срцу. Легенде, Беседе, Песме*, изб. и предг. М. Павић, Београд 1966.

napisanych w języku serbskosłowiańskim²¹ i tzw. ludowym²², co jest zjawiskiem unikalnym, nieposiadającym ani wzorca, ani też kontynuacji²³. Wyjątkowa jest też dyskusja wokół tych dzieł, które przez jednych badaczy uważane są w większości za barokowe²⁴, przez innych zaś za utrzymane w duchu średniowiecznej tradycji, a nierzadko za kopie, przeróbki czy też przekłady dawnych kompozycji serbskosłowiańskich na tzw. język ludowy²⁵.

Podsumowując te krótkie rozważania, należy podkreślić, że znaczenie i opis potencjału tzw. szkoły raczańskiej nie może pomieścić się w granicach jednego artykułu, stąd też skrótowa, zredukowana do absolutnego minimum jego charakterystyka. Jednak kluczowe jest tu zasygnalizowanie udziału tego środowiska w procesie przechowania dziedzictwa, kontynuacji dawnych tradycji i wartości w dramatycznym czasie, w jakim znalazła się serbska wspólnota, wkładu, który można uznać za synonim ocalenia tożsamości wspólnoty.

Literatura

Evlijā Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev., uvod i kom.

H. Šabanović, Sarajevo, Veselin Masleša, 1979, 704 ss.

Lazarević Di Giacomo P., *Recepcija dela Milorada Pavića u Italiji*, „Letopis MS” 2006, br. 182, ss. 627–664.

Lis-Wielgosz I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013, 338 ss.

Morabito R., *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*, Cassino, Dipartimento di Linguistica e Letterature comparate, 2001, 326 ss.

Pejanović Đ., *Štamparije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svyetlost, 1952, 77 ss.

²¹ Są to teksty liturgiczne, kanony, akatysty, modlitwy oraz inne kompozycje na potrzeby cerkiewne, np.: *Служабна књига, Минеј за март-април, Минеј за август, Часови и богородичник, Разглаголик, Пресађеница, Молитве, акатисти, Каноник, Црквени зборник*.

²² Jest to np.: zbiór kazań Baranowicza *Мач духовни, Поученија и слова разлика, Житија, слова и поуке, Великопостник, Пентикости, Слова изабрана, Поученије изабрано*.

²³ Трифуновић, *Стара српска књижевност...*, s. 74.

²⁴ *Предговор*, [w:] Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срицу...*, op. cit., ss. 23–27.

²⁵ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност...*, ss. 78–80; idem, *Портрет у српској средњовековној књижевности*, Крушевац, Багдала, 1971, s. 15; R. Morabito, *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*, Cassino, Dipartimento di Linguistica e Letterature comparate, 2001, s. 169; Ч. Миловановић, *О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића*, „Зборник МС за књижевност и језик” 1981, бр. 29, ss. 27–42; P. Lazarević Di Giacomo, *Recepcija dela Milorada Pavića u Italiji*, „Letopis MS” 2006, br. 182, ss. 627–664.

- Petrov I., *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 268 ss.
- Romanowska J., *Polsko-ukraińsko-rosyjskie konteksty poezji metafizycznej serbskiego baroku*, Kraków, Scriptum, 2022, 262 ss.
- Богдановић Д., *Стара српска књижевност*, Београд, Досије, 1991, 275 ss.
- Ђоровић В., *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Београд, СКА, 1938, 170 ss.
- Васиљев Љ., *Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића*, „Археографски Прилози” 1997, бр. 19, ss. 219–232.
- Веселиновић И., *Стихологија Кипријана Рачанина*, „Сентандрејски Зборник” 1987, бр. 1, ss. 299–308.
- Витковић Г., *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, „Гласник СУД” 1872, бр. 34, ss. 151–177.
- Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу. Легенде, Беседе, Песме*, изб. и предг. М. Павић, Београд, Просвета, 1966, 454 ss.
- Деретић Ј., *Кратка историја српске књижевности*, Београд, Београдски Издавачко-Графички Завод, 1990, ss. 65–74.
- Деретић Ј., *Мистификације око Венцловића и старе поезије*, „Књижевна историја” 1972, бр. 16, ss. 705–722.
- Миловановић Ч., *О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића*, „Зборник МС за књижевност и језик” 1981, бр. 29, ss. 27–42.
- Наумов А., *О „пошљедњим временима” старе српске књижевности*, Београд, МСЦ Филолошком факултет, 1980 (Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 8), ss. 27–33.
- Наумов А., *Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена*, Ниш, Центар за црквене студије, 2009, 207 ss.
- Новаковић С., *Историја српске књижевности. Преглед угађан за школску потребу*, 2 изд., Београд, Државна Штампарија, 1871, 332 ss.
- Новаковић С., *Стари српско-словенски буквар*, „Гласник Српског Ученог Друштва” 1872, књ 34, ss. 58–85.
- Остојић Т., *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1905, 128 ss.
- Павић М., *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд, Нолит, 1970, 527 ss.
- Поповић П., *Преглед српске књижевности. Стара књижевност. Народна књижевност. Дубровачка књижевност*, Београд, Штампарија Давидивић, 1909, 486 ss.

- Поповић П., *Југословенска књижевност као целина*, „Глас Српске Краљевске Академије” 1922, књ. 104, ss. 7–21.
- Путонис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку*, прев. Д. Чохаџић, „Споменик” 1905, књ. 42, ss. 1–34.
- Скерлић Ј., *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, Издавачка Књижарница „Напредак“, 1923, 442 ss.
- Стефановић М., *Путонис као књижевна врста*, „Књижевна Историја” 2010, бр. 140/141, ss. 111–120.
- Стојановић Љ., *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Београд, СКА, 1901 (Збирка СКА), 267 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1902 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. 1), 480 ss.
- Страњаковић Д., *Манастир Рача*, „Братство” 1930, бр. 24, ss. 70–75.
- Трифуновић Ђ., *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века. Записи са предавања*, Београд, Филолошки Факултет, 1976, 171 ss.
- Трифуновић Ђ., *Портрет у српској средњовековној књижевности*, Крушевац, Багдала, 1971, 62 ss.
- Трифуновић Ђ., *Стара српска књижевност*, Београд, Филип Вишњић, 1994, 377 ss.
- Харисијадис М., *Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор” 1969, књ. 35, св. 3–4, ss. 236–245.
- Шкорић К., *О Рачи и Рачанима*, [w:] *Стихологија Кипријана Рачанина*, ред. В. Јерковић, Нови Сад, Библиотека МС, 1996, ss. 11–32.

References

- Bogdanović D., *Stara srpska knjizhevnost* [Old Serbian Literature], Beograd, Dosije, 1991, 275 pp.
- Chorovich V., *Uzajamne veze i uticaji kod starih slovenskih zapisa* [Mutual Connections and Influences In Old Slavic Records], Beograd, SKA, 1938, 170 pp.
- Deretich J., *Kratka istorija srpske knjizhevnosti* [A Short History of Serbian Literature], Beograd, Beogradski Izdavachko-Grafichki Zavod, 1990, pp. 65–74.
- Deretich J., *Mistifikacije oko Venclovicha i stare poezije* [Mystifications around Venclovic and Old Poetry], “Knjizhevna istorija” [Literary History – Journal of Literary Studies] 1972, vol. 16, pp. 705–722.
- Evlijā Čelebī, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* [A Travel Journal. The Exerpts about South Slavic Lands], transl., pref., com. H. Shabanovich, Sarajevo, Veselin Maslesha, 1979, 704 pp.

- Gavril Stefanović Venclović, *Crni bivo u srcu. Legende, Besede, Pesme* [The Black Buffalo in the Heart. Legends, Sermons, Poems], sel., pref. M. Pavich, Beograd, Prosveta, 1966, 454 pp.
- Harisijadis M. *Jedan nedovoljno zapazhen prepis Jeroteja Račanina* [One Insufficiently Noted Copy of Jerotej Račanin], “Prilozi za knjizhevnost, jezik, istoriju i folklor” [Contributions to Literature, Language, History and Folklore] 1969, vol. 35, no. 3–4, pp. 236–245.
- Lazarevich Di Giacomo P., *Recepcija dela Milorada Pavića u Italiji* [Reception of the Work of Milorad Pavić in Italy], “Letopis MS” [The Chronicle of Serbian Motherland] 2006, no. 182, pp. 627–664.
- Lis-Wielgosz I., *O trwalosci znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji* [On Permanence of Meanings. Serbian Literature of the Seventeenth Century in the Service of Tradition], Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013, 338 pp.
- Milovanovich Ch., *O izvorima i knjizhevnom postupku Gavrila Stefanovicha Venclovicha* [On Sources and Literary Strategy of Gavril Stefanović Venclović], “Zbornik MS za knjizhevnost i jezik” [The Collection of Serbian Literature and Language Materials] 1981, vol. 34, pp. 27–42.
- Morabito R., *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo* [Linguistic Tradition and Innovation in 18th Century Serbian Culture], Cassino, Dipartimento di Linguistica e Letterature comparate, 2001, 326 pp.
- Naumov A., *O „posljednim vremenima” stare srpske knjizhevnosti* [About the ‘Last Time’ of Old Serbian Literature], Beograd, MSC Filoloshki fakultet, 1980 (Nauchni sastanak slavista u Vukove dane, vol. 8), pp 27–33.
- Naumov A., *Staro i Novo. Studije o knjizhevnosti pravoslavnih Slovena* [The Old and New. Studies in Literature of the Orthodox Slavs], Nish, Centar za crkvene studije, 2009, 207 pp.
- Novakovich S., *Istorija srpske knjizhevnosti* [A History of Serbian Literature], 2nd ed., Beograd, Drzhavna Shtamparija, 1871, 332 pp.
- Novakovich S., *Stari srpsko-slovenski bukvar* [Old Serbian-Slavic Primer], “Glasnik Srpskog Uchenog Drushtva” [The Messenger of Serbian Scientific Society] 1872, vol. 34, pp. 58–85.
- Ostojich T., *Srpska knjizhevnost od velike seobe do Dositeja Obradovicha* [Serbian Literature from the Great Migration to Dositej Obradović], Sremski Karlovci, Srpska Manastirska Shtamparija, 1905, 128 pp.
- Pavich M., *Istorija srpske knjizhevnosti baroknog doba* [Serbian Literature of the Baroque Era], Beograd, Nolit, 1970, 527 pp.
- Pejanovich Dj., *Shtamparije u Bosni i Hercegovini* [Printing Houses in Bosnia and Herzegovina], Sarajevo, Svjetlost, 1952, 77 pp.

- Petrov I., *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)* [From Incunabula to First Grammars. Contexts of the Development of the Bulgarian Literary Language (Late 15th – Early 17th Century)], Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 268 pp.
- Popovich P., *Jugoslovenska knjizhevnost kao Celina* [Yugoslav Literature as a Whole], “Glas Srpske Kraljevske Akademije” [The Voice of Serbian Royal Academy] 1922, vol. 104, pp. 7–21.
- Popovich P., *Pregled srpske knjizhevnosti. Stara srpska knjizhevnost. Narodna knjizhevnost. Dubrovacka knjizhevnost* [Review of Serbian Literature. Old Serbian Literature. Folk Literature. Dubrovnik Literature], Beograd, Shtamparija Davidovich, 1909, 486 pp.
- Putopis Evlije Chelebije o srpskim zemljama u XVII veku* [Evljija Celebija’s Travel Diary about Serbian Lands in the 17th Century], transl. D. Chohadzhich, “Spomenik” [A Monument] 1905, vol. 42, pp. 1–34.
- Romanowska J., *Polsko-ukraińsko-rosyjskie konteksty poezji metafizycznej serbskiego baroku* [Polish-Ukrainian-Russian Contexts of Metaphysical Poetry of the Serbian Baroque], Kraków, Scriptorium, 2022, 262 pp.
- Shkorich K., *O Rachi i Rachanima* [About Rača and Rača’s Monks], [in:] *Stihologija Kiprijana Rachanina* [Kiprijan Rachanin’s Stichologion], V. Jerkovich (Ed.), Novi Sad, Biblioteka MS, 1996, pp. 11–32.
- Skerlich J., *Srpska knjizhevnost u XVIII veku* [Serbian Literature in the 18th Century], Beograd, Izdavacha Knjizharnica “Napredak”, 1923, 442 pp.
- Stefanovich Lj., *Putopis kao knjizhevna vrsta* [Travel Writing as a Literary Genre], “Knjizhevna Istorija” [Literary History – Journal of Literary Studies] 2010, vol. 140/141, pp. 111–120.
- Stojanovich Lj., *Katalog rukopisa i starih shtampanih knjiga* [The Catalogue of Manuscripts and Old Printed Books], Beograd, SKA, 1901 (Zbirka SKA), 267 pp.
- Stojanovich Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Beograd, Drzhavna Shtamparija Kraljevine Srbije, 1902 (Zbornik za istoriju, jezik i knjizhevnost srpskog naroda, vol. 1), 480 pp.
- Stranjakovich D., *Manastir Racha* [Rača Monastery], „Bratstvo” [Brotherhood] 1930, vol. 24, pp. 70–75.
- Trifunovich Dj., *Kratak pregled jugoslovenskih knjizhevnosti srednjeg veka. Zapis sa predavanja* [A Brief Overview of Yugoslav Literature of the Middle Ages. Lecture Notes], Beograd, Filoloshki Fakultet, 1976, 171 pp.
- Trifunovich Dj., *Portret u srpskoj srednjovekovnoj knjizhevnosti* [A Portrait in Serbian Medieval Literature], Krushevac, Bagdala, 1971, 62 pp.

- Trifunovich Dj., *Stara srpska knjizhevnost* [Old Serbian Literature], Beograd, Filip Vishnjich, 1994, 377 pp.
- Vasiljev Lj., *Bukvar iz 1717. godine – Delo Gavriła Stefanoviča Vencliviča* [Primer from 1717. – The Work of Gavriilo Stefanović Venclović], “Arheografski Prilozi” [Archeographical Papers] 1997, vol. 19, pp. 219–232.
- Veselinovich I., *Stihologija Kiprijana Rachanina* [Stychology of Kiprijan Račanin], “Sentandrejski Zbornik” [St. Andrew’s Collection] 1987, vol. 1, pp. 299–308.
- Vitkovich G., *O knjizhevnom radu jeromonaha Gavriła Stefanoviča Vencliviča* [On the Literary Input of Hieromonk Gavriilo Stefanović], “Glasnik SUD” [The Messenger of Serbian Scientific Society] 1872, vol. 34, pp. 151–177.